

Н. М. МИРОНЧУК

**КУЛЬТУРА МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН
СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ:
*ТЕОРЕТИЧНІ Й МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ***

Монографія

**Житомир
Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
2010**

УДК 37.06: 371.4
ББК 74.21+74.213.8
М64

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка
(протокол № 12 від 26 червня 2009 року)*

Р е ц е н з е н т и :

Шпак О.Т., доктор педагогічних наук, професор;
Журба К.О., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник;
Вітвицька С.С., кандидат педагогічних наук, професор.

М64 **Миرونчук Н. М.**
Культура міжособистісних взаємин старших підлітків:
теоретичні й методичні основи формування: Монографія. –
Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – 184 с.

ISBN 978-966-485-076-3

У монографії обґрунтовуються змістово-теоретичні засади побудови моделі формування у старших підлітків культури взаємин, вміщено результати експериментального вивчення когнітивної, емоційно-мотиваційної, дієво-практичної й регулятивної сфер школярів та запропоновано інноваційні форми і методи позаурочної діяльності з підвищення у них культури міжособистісних взаємин.

Для науковців, аспірантів, педагогічних працівників загальноосвітніх та вищих навчальних педагогічних закладів.

УДК 37.06: 371.4
ББК 74.21+74.213.8

ЗМІСТ

Передмова	4
Вступ	6
Розділ 1. Науково-теоретичний аналіз проблеми формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків	9
1.1. Культура міжособистісних взаємин як предмет наукового вивчення	10
1.2. Історико-педагогічні підходи до виховання культури взаємин школярів у вітчизняній і зарубіжній педагогіці.....	24
1.3. Характеристика особливостей взаємин старших підлітків із однолітками та дорослими у позаурочний час	42
Висновки до першого розділу	50
Розділ 2. Змістово-теоретичні засади побудови моделі формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків	52
2.1. Змістова структура культури міжособистісних взаємин старших підлітків	52
2.2. Критерії, показники і рівні сформованості культури міжособистісних взаємин школярів.....	64
Висновки до другого розділу	71
Розділ 3. Методичні основи формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності	72
3.1. Аналіз стану виховання культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності.....	73
3.2. Розробка й упровадження моделі формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності як ефективної педагогічної умови виховного впливу на школярів.....	96
3.3. Узагальнення результатів експериментально-дослідної роботи.....	120
Висновки до третього розділу	143
Висновки	145
Додатки	148
Література	170

ВСТУП

Процеси демократизації й гуманізації в українському суспільстві, інтеграція у Європейське і світове співтовариство потребують зміни пріоритетів виховання сучасного школяра. Різноманіття соціальних контактів, у які особистість виявляється включеною, вимагає сформованості у неї належних знань, умінь і навичок міжособистісної взаємодії, розвитку відповідних ділових і особистісних якостей.

У низці державних документів у галузі освіти й виховання („Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті”, „Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти”, „Державній національній програмі „Освіта”, Конвенції ООН „Про права дитини”) наголошується на створенні умов для розвитку і самореалізації кожної людини, виховання у дітей та молоді здатності протидіяти проявам бездуховності, формування в них умінь міжособистісного спілкування та високої культури взаємин, основою яких є цінності, історично зумовлені та відтворені у духовному житті українського народу.

Вимоги суспільства щодо сформованості високого рівня вихованості, комунікабельності, гнучкості у взаєминах у його громадян, які здатні реалізувати себе у будь-якій сфері ділових взаємин, та недостатній рівень розробки теоретичних аспектів культури взаємин, а також відсутність у старших підлітків знань і умінь міжособистісної взаємодії, потреба школярів цієї вікової категорії у позитивних взаєминах із однолітками і труднощі у виборі ними адекватної поведінки актуалізують питання розробки й упровадження у виховний процес загальноосвітньої школи змістовних і адекватних викликам часу інноваційних технологій формування культури міжособистісних взаємин.

У вирішенні цих суперечностей істотну роль відіграє позаурочна виховна діяльність, орієнтована на розширення і поглиблення знань, умінь і навичок школярів, розвиток їхньої самостійності, індивідуальних здібностей, задоволення інтересів та налагодження ефективних міжособистісних взаємин. Однак вивчення виховного процесу загальноосвітньої школи вказує на традиційність змісту й організації позаурочної діяльності старших підлітків: відсутність або епізодичність форм роботи, які спонукають школярів до активно-творчої діяльності, сприяють задоволенню їхньої потреби в спілкуванні, у взаємодії; орієнтація діяльності вихованців на результат, а не на зміст взаємин, на зовнішній аспект, а не на активізацію внутрішніх сил особистості; репродуктивний характер діяльності, позбавлений національно-пізнавальної, духовно розвивальної та особистісно стверджуючої основи.

Науковий доробок сучасних зарубіжних і вітчизняних учених щодо проблеми культури взаємин вміщує дослідження ролі даного феномену в

досягненні особистістю успіху в діловій і особистісній сферах (П. Вацлавік, Р. Вердебер, В. Вілмот, Є. Головаха, Н. Джой, Є. Мелібруда, М. Ніколс, А. Піз, С. Хібелс, К. Хоган, Г. Чайка); з'ясування сутності та змістових аспектів культури взаємин (Л. Бутенко, Л. Винославська, Л. Волченко, Г. Горак, М. Горлач, В. Грехнев, П. Козловський, В. Куніцина, М. Левківський, В. Малахов, О. Назаренко, С. Сарновська, Л. Сохань); вивчення особливостей міжособистісних взаємин підлітків (В. Белкіна, І. Булах, О. Киричук, Я. Коломинський, М. Красовицький, А. Мудрик, А. Реан, В. Ролінський, О. Товбаз, Д. Фельдштейн); дослідження емоційної основи і мотивів взаємин підлітків (І. Бех, Л. Божович, Т. Кириленко, В. Семиченко, В. Лабунська); виховання етики взаємин і культури спілкування підлітків (В. Білоусова, І. Мачуська, І. Романишин, В. Штифурак, Н. Щуркова); з'ясування ролі вчителя у вихованні позитивних взаємин школярів (І. Дубровіна, Ю. Костюшко, В. Лозовцева, О. Поєнко, М. Рібакова, Л. Фрідман).

В історико-педагогічних джерелах простежується ідея виховання у дітей культури взаємин на основі поваги, людинолюбства, ціннісного ставлення до інших (Аристотель, М. Аврелій, П. Верджеріо, Г. Ващенко, Б. Грінченко, О. Духнович, К. Єльніцький, Я. Коменський, Дж. Локк, А. Макаренко, І. Огієнко, Ф. Рабле, Є. Славинецький, В. Сухомлинський, С. Френе).

Заслужують на увагу дослідження, спрямовані на вивчення і формування культури взаємин у дітей різних категорій: виховання культури взаємин батьків і молодших школярів (І. Сіданіч), культури взаємин між представниками різних статей (С. Вихор, І. Мачуська, І. Мезеря); культури спілкування старших підлітків (В. Штифурак), а також праці, в яких розкриваються зміст, форми і методи організації різносторонньої позаурочної діяльності школярів, їх виховної сутності та розвивального значення (В. Білоусова, В. Воронов, І. Кравченко, В. Оржеховська, О. Столяренко, Ю. Руденко, Н. Хамська, О. Шпак).

Об'єкт дослідження – процес виховання старших підлітків у позаурочній діяльності. Предмет дослідження – змістово-методичні засади формування у старших підлітків культури міжособистісних взаємин у позаурочній діяльності.

Метою дослідження є визначення, наукове обґрунтування й експериментальна перевірка ефективності змісту, форм і методів формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності.

Гіпотеза полягає у припущенні, що формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків набуде ефективності, якщо:

– у процесі організації позаурочної діяльності забезпечуватиметься розвиток у старших підлітків когнітивної, емоційно-мотиваційної, дієво-

практичної, регулятивної сфер, що передбачає засвоєння, розуміння на рівні переконання важливості набуття та використання знань і вмінь культури взаємин для успішної життєдіяльності у соціумі;

– збагачуватиметься морально-етичний зміст позаурочної діяльності у загальноосвітній школі, який сприятиме реалізації соціально цінних потреб особистості старшого підлітка й забезпечуватиме розширення сфери його взаємодій у позаурочний час;

– методика виховання культури взаємин старших підлітків спиратиметься на врахування їх психологічних особливостей, особистісного досвіду, специфіки міжособистісних взаємин у шкільному колективі та включатиме теоретико-методичну підготовку вчителів і батьків як чинника ефективної виховної взаємодії з дітьми.

Відповідно до мети та гіпотези поставлено такі завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз сутності та змісту формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків на різних етапах розвитку педагогічної науки.

2. Розкрити структуру поняття „культура міжособистісних взаємин старших підлітків” як системи взаємопов’язаних і взаємозумовлюючих компонентів та з’ясувати особливості взаємин старших підлітків із однолітками і дорослими у позаурочний час.

3. Визначити критерії, показники і рівні сформованості культури міжособистісних взаємин старших підлітків та виявити сучасний стан її виховання в школярів у позаурочній діяльності.

4. Розробити та впровадити модель формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності, експериментально перевірити її ефективність.

5. Підготувати методичні рекомендації для вчителів із формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності.

У процесі науково-пошукової роботи було здійснене ознайомлення широкого загалу педагогів загальноосвітніх та вищих навчальних закладів з науковими положеннями, висновками дослідження, методичними порадами. З цією метою зроблено доповіді про результати наукових пошуків з обраної проблеми на міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференціях упродовж 2002-2009 років та впроваджено спецкурс у навчальний процес Житомирського державного університету імені Івана Франка, факультативний курс, відповідні форми і методи роботи в позаурочний процес загальноосвітніх шкіл Житомирської, Хмельницької та Вінницької областей.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

Нові пріоритети розвитку системи освіти потребують підвищення якості процесу виховання школярів у загальноосвітніх навчальних закладах. Завдання виховання мають скеровуватися на утвердження людини як найвищої цінності, розкриття її здібностей, розвиток її особистісних і ділових якостей, підвищення культури її взаємин із соціальним оточенням. Розв'язання поставленого завдання істотно залежить від належної організації процесу виховання школярів у позаурочний час: підвищення рівня знань, умінь і навичок; розширення сфери їх діяльності, створення умов для самореалізації, розкриття кожним вихованцем своїх можливостей; забезпечення теоретичної та методичної підготовки учителів, підвищення рівня виховної майстерності батьків. Зміст виховання школярів, на наш погляд, повинен відображати розумне поєднання сучасних досягнень та культури, звичаїв, традицій українського народу.

Розглядаючи у загальному аспекті розвиток учення про культуру людських взаємин, стверджуватимемо, що сучасні виховні системи ґрунтуються на узагальненні досвіду виховання в зарубіжній та вітчизняній історико-педагогічній науці. З огляду на це, вважаємо за доцільне визначити основні ідеї щодо розвитку культури взаємин дітей, здійснити аналіз її змісту й характерних ознак, визначити форми, методи її виховання співвідносно до закономірностей функціонування кожної суспільної формації в конкретний історичний період.

Розробка системи формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків потребує аналізу наукової літератури з метою визначення сутності й змісту культури міжособистісних взаємин, виділення її структурних компонентів, виявлення чинників, які актуалізують розгляд даної проблеми саме у старшому підлітковому віці. Таким чином, означені напрямки роботи ми вважаємо за доцільне розкрити нижче.

1.1. Культура міжособистісних взаємин як предмет наукового вивчення

Проблема культури людських взаємин є предметом розгляду широкого кола гуманітарних наук, зокрема філософії, соціології, етики, естетики, культурології, конфліктології, педагогіки, психології, соціоніки, які в центрі своєї уваги ставлять людину, розвиток її здатності до встановлення й удосконалення соціальних контактів, вироблення пластичності й гнучкості у взаємодії як для оптимізації взаємин і встановлення позитивного соціально-психологічного клімату в малих колективах, так і для вирішення питань загальноосвітнього масштабу.

З'ясування сутності культури міжособистісних взаємин потребує аналізу основних понять дослідження: „відносини”, „взаємини”, „міжособистісні взаємини”, „взаємодія”, „спілкування”, „ставлення”, „культура”, „культура особистості”, „культура міжособистісних взаємин”, „старший підлітковий вік”, „культура міжособистісних взаємин старших підлітків”, „діяльність”, „позаурочна діяльність”, „формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків”.

Категорія „відносини” є однією з головних у психологічній і педагогічній науці. Вона виконує гносеологічну функцію при розробці проблем характеру, ціннісних орієнтацій, соціально-психологічного клімату в різних людських спільнотах, формування цілісної картини світу, гармонізації життєдіяльності дітей, пов'язаних із проявом суб'єктивних якостей людини [17, 27]. Вивчаючи людину з позиції її відносин, В. Білоусова доходить висновку, що відносини є чинником цілісного формування особистості. У результаті змістовних зв'язків особистості з оточуючою дійсністю й унаслідок впливів на неї середовища формуються її ціннісні орієнтації, які можна розглядати як особливий зміст її суб'єктивних відносин із зовнішнім світом.

Відносини характеризують зв'язки людини з різними сторонами об'єктивної дійсності, відображають потреби, почуття, інтереси, переконання, мотиви, волю людей і проявляються в їх емоційних реакціях, настроях, у певних шаблонах дій [118]. Термін „відносини” є базовою категорією у „теорії відносин” В. М'ясищева, якому належить класичне визначення даного поняття: *відносини* – цілісна система індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності, яка включає в себе ставлення людини до себе, до інших людей, до предметів зовнішнього світу [183, 16]. Отже, відносини є формою зв'язку індивіда з іншими людьми, який виникає у процесі спілкування, діяльності на будь-якому ґрунті.

Поняття „відносини” у зв’язку з вивченням проблем спілкування, контактів людини з людиною, їхньої взаємодії розглядаються В. Білоусовою, О. Бодальовим, А. Бойко, М. Каганом, В. Киричок, В. Куніциною, В. М’ясищевим [16-19; 22; 24; 107; 111; 137; 138; 183]. Учені наголошують на суб’єктності відносин, в основі яких лежить визнання самотності, самоцінності кожної людини. Суб’єкт-суб’єктні відносини, за твердженням А. Бойко, забезпечують перцептивне, когнітивне й емоційне відображення людьми одне одного й обов’язково повинні мати гуманний, рівноправний, морально-естетичний характер [24, 93].

Словник синонімів української мови [243] та Українсько-російський і російсько-український словник [262] ототожнюють поняття відносини, стосунки, взаємини, взаємовідносини. Однак у низці наукових праць наголошується на необхідності розрізнення цих термінів. Ми притримуємося думки В. Білоусової, Т. Москвіної [17, 18; 179, 64], які розрізняють поняття „відносини” і взаємини” („взаємовідносини”), акцентуючи увагу на тому, що поняття „відносини” варто вживати тоді, коли йдеться про зв’язки особистості з суспільством, про процеси формування людини в колективі, про взаємодію вихователів і вихованців, про спрямованість тих чи інших людських зв’язків особистості, про дії, вчинки людей. Взаємини ж обов’язково передбачають взаємне ставлення людини до людини і є специфічною лише для людини як суб’єкта практики властивістю.

Поняття „взаємовідносини” тлумачиться як зустрічні інтегровані відносини людей, які виявляються у групових ефектах співробітництва, змагання, згуртованості, сумісності, дружби, взаємодопомоги, а також у якостях особистості, які характеризують психологічні особливості спілкування людини (комунікабельність, привабливість, агресивність) [118, 65-66]. Взаємовідносини (взаємини) людей формуються у спільній життєдіяльності в процесі спілкування через міжособистісне відображення і під впливом відносин, які склалися у суспільстві [138, 144].

Взаємини – це суб’єктивно пережиті зв’язки і стосунки між людьми. Вони постають як система міжособистісних настанов, орієнтацій, очікувань, зумовлених змістом спільної діяльності людей і їхнього спілкування. Взаєминам властивий феномен вибірковості, який обумовлюється потребами людини і відображається у її ставленнях до інших [53, 32]. Зокрема, Я. Коломинський тлумачить їх як „особистісно значиме образне, емоційне та інтелектуальне відображення людьми один одного, яке є вираженням їх внутрішнього стану” [227, 110]. Дослідниця О. Товбаз вважає, що на успішність спілкування між людьми впливає сприйняття суб’єктами взаємин одне одного [257, 3]. У цьому зв’язку можна стверджувати, що характер взаємин у групі залежить від ставлень, певних реакцій членів групи,

викликаних особливостями поведінки інших у колективі, результатами їхньої діяльності.

В. Куніцина, В. Панфьоров зазначають, що взаємини людини з людиною є продуктом взаємодії, взаємозв'язку, взаємоспрямування, взаємовпливу, взаємопізнання, взаємовираження, взаємоставлення суб'єктів взаємин [138, 144]. Тому *міжособистісний* соціально-психологічний аспект є неодмінною особливістю взаємин.

Терміном „міжособистісні” Т. Шибутані, В. Куніцина, Н. Казарінова позначають взаємні орієнтації, які розвиваються і кристалізуються в індивідів, що перебувають у тривалому контакті [137; 281]. На думку О. Киричука, *міжособистісні взаємини* – це прояви ставлення однієї людини до іншої: почуття симпатії чи антипатії, позитивної оцінки чи неприязні, солідарності чи антагонізму [112, 137]. В їх основі лежать різноманітні емоційні стани суб'єктів взаємин, їхні психологічні особливості, міжособистісні установки й очікування, які визначають зміст спільної діяльності [244, 70]. Таким чином, міжособистісні взаємини є суб'єктивними, мають двосторонній характер, є відображенням внутрішнього світу особистості й характеризуються проявом особистісних рис суб'єктів взаємин.

Взаємини людей складаються у діяльній взаємодії індивідів.

.....

Таким чином, *культура міжособистісних взаємин* містить певну сукупність моральних знань, ціннісних уявлень у сфері норм, принципів, правил взаємин, практичних умінь і навичок, застосування яких у міжособистісних взаєминах сприяє взаєморозумінню, емоційному благополуччю, забезпечує ефективне розв'язання завдань спілкування.

.....

Таким чином, поведінкові аспекти культури взаємин, як-от: дії, манери, емоційні реакції, форма і стиль спілкування, вербальне і невербальне мовлення – виступають як засіб прояву людиною її моральної сутності.

Прагнення людини до гармонізації взаємин із іншими передбачає поєднання у своїй поведінці етичного й естетичного. Тому людські взаємини в *естетиці* розглядаються у категоріях „прекрасного” і „потворного”. Прекрасними є такі дії, вчинки, мовлення людини, які відбивають високий

ступінь утілення у взаєминах принципу добра. Так, аналізуючи категорію „прекрасне”, Ю. Борєв відносить до неї мовлення людини, риси її характеру, етичні властивості. Потворне і прекрасне – це протилежності, які, одначе, „тисячею переходів з’єднані одне з одним. Потворне відштовхує, прекрасне ж здатне викликати у нас насолоду одним своїм виглядом” [26, 112-113].

Проблемі естетизації людських взаємин приділяють увагу В. Багдонавічюс, І. Зязюн, М. Колесник, Л. Левчук, О. Семашко [9; 84; 119; 185], які стверджують, що висока морально-естетична культура має характеризувати і зумовлювати будь-які дії, вчинки людини. Саме така є втіленням естетичного і морального у людських взаєминах, утверджує гармонію істини, добра і краси.

Предметом естетичної оцінки постають риси характеру людини, дії, вчинки. Людська поведінка сприймається оточуючими не лише як форма прояву добра, але і як специфічне втілення краси. Вона є показником рівня естетичної культури людини, „одне із мірил тонкості її естетичного смаку” [9, 247]. Разом із тим, як стверджують учені, зовнішня виразність поведінки є засобом прояву людиною її внутрішньої сутності [9, 250; 84, 42; 119, 153]. Отже, можна стверджувати, що естетична сторона взаємин між людьми визначає міру їх людяності.

Виховання культури взаємин передбачає глибоке засвоєння морально-естетичних норм взаємин: поваги, товариськості, приязні; створення естетично і морально привабливих образів-зразків стилю поведінки. У цьому зв’язку вчені І. Зязюн, О. Семашко [185] пропонують комплекс форм, методів, засобів, і зокрема у сфері позаурочної діяльності, застосування яких сприятиме не лише естетичному розвитку особи, а й її моральному зростанню.

З огляду на вищесказане, підкреслимо, що етичне й естетичне в людських взаєминах тісно взаємопов’язані, а тому принцип побудови етичної взаємодії обов’язково має враховувати аспект прекрасного, позитивного у людських взаєминах, передбачати гармонійне поєднання добра і краси. Міжособистісні взаємини, вибудовані за таким принципом, сприяють людському благополуччю, взаєморозумінню, психологічному комфорту.

У *конфліктології* культура міжособистісних взаємин постає як „нормальне, природне, безконфліктне спілкування”, яке ґрунтується на взаємодопомозі, взаєморозумінні, справедливості й досягається ціною постійних зусиль, спрямованих на нейтралізацію і ліквідацію конфліктів у неосяжному просторі людських інтересів [7; 106, 30].

Одним із компонентів культури взаємин загалом учені Є. Головаха, О. Іванова, А. Ішмуратов, Л. Орбан-Лембрик, Н. Паніна, Л. Сохань, В. Шейнов [56; 101; 106, 15-18; 136; 202, 229-230; 280] називають

сформованість в особистості культури розв'язання конфліктів. Дослідники наголошують, що дотримання людиною культури взаємин є об'єктивною умовою попередження конфліктів, а також засобом ствердження її правоти у конфліктних ситуаціях, і відповідно – створює сприятливі умови для її нормальної життєдіяльності у колективі. При цьому Л. Сохань підкреслює, що свідченням такої культури є наявність знань про закономірності побудови міжособистісних взаємин і здатність особистості у конфліктних ситуаціях „іти не від себе, а від іншого, його внутрішнього світу, обставин і станів” [136, 126].

Конфліктною основою у взаєминах, на думку дослідників, виступають як внутрішні характеристики людини: комплекси, амбіції, незадоволені потреби, низьке самосхвалення, схильність до зміни настрою, емоційна напруженість, так і зовнішні прояви поведінки, які ґрунтуються на відсутності знань, виховання [90, 198; 101, 10; 280].

Таким чином, у конфліктології культура взаємин пов'язується з умінням запобігати виникненню конфліктних ситуацій, здатністю перетворювати конфлікти у творчий процес, умінням конструктивно їх розв'язувати, що потребує знань про закономірності побудови міжособистісних взаємин, розуміння обставин, станів і внутрішнього світу іншої людини, вміння жити у злагоді з собою, сформованості навичок саморегуляції й самоконтролю у ситуаціях взаємодії.

Серед гуманітарних наук, спеціально орієнтованих на розкриття умов взаємин між людьми, є, зокрема, *соціоніка* – наука, яка вивчає типи особистості, їх психологічні особливості, які певним чином, попри людську волю і добрі наміри, роблять взаємодію важкою. Соціоніка вивчає внутрішні чинники, які найбільш істотно впливають на якість взаємин, її розглядають як науку про людське взаєморозуміння [8].

У соціоніці особливості поведінки людей у міжособистісних взаєминах вивчають А. Аугустинавічюте, А. Афендик, В. Гуленко, В. Ляшкявічюс, В. Мегедь, Н. Медведєв, А. Молодцов, С. Небикова, А. Овчаров, А. Тихонов, В. Шлаїна й інші [8; 68; 165-168; 186; 256; 282].

.....

Виходячи із теоретичного аналізу наукових джерел, стверджуватимемо, що *формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків* передбачає системну діяльність учителів, батьків, школярів, інших суб'єктів виховної діяльності щодо створення у позаурочний час оптимальних умов для задоволення потреби школярів у самореалізації, самоствердженні у взаєминах із іншими, розвитку позитивної самооцінки й оцінки інших, включення їх у активну

пізнавальну діяльність із оволодіння знаннями про сутність, способи прояву культури взаємин, вироблення відповідних поглядів, переконань, почуттів, формування умінь, навичок, звичок поведінки, розвиток вольових зусиль щодо дотримання культури взаємин.

Узагальнюючи викладене, зазначимо, що культура міжособистісних взаємин характеризується діалектичною єдністю внутрішньої та зовнішньої моральності особистості й забезпечує емоційно-позитивні взаємини між людьми, сприяє їх взаєморозумінню, співпраці; є одним із шляхів досягнення людського благополуччя, розвитку особистості, ствердження її самоцінності. Зовнішні форми культури взаємин (поведінка, манери, емоційні реакції, форма і стиль спілкування, вербальне і невербальне мовлення) виступають як засіб прояву людиною її моральної сутності, є відображенням її внутрішніх якостей, потреби виявити у міжособистісній поведінці свою людяність.

1.2. Історико-педагогічні підходи до виховання культури взаємин школярів у вітчизняній і зарубіжній педагогіці

Зміст і обсяг поняття „культура взаємин” в історико-педагогічній науці визначається рівнем соціально-економічного розвитку суспільства, його політичним устроєм, а також ступенем розвитку педагогічної науки і практики. Наголосимо, що вітчизняна педагогічна думка щодо змісту і методів виховання культури взаємин школярів розвивалася на ґрунті специфічних соціально-історичних умов життя у поєднанні з найважливішими досягненнями зарубіжної педагогіки. Слід зауважити, що кожна епоха породжує і стверджує свої форми і принципи побудови міжособистісних взаємин. З метою аналізу розвитку основних педагогічних ідей щодо виховання культури взаємин ми умовно виділили такі історичні періоди: *первісне суспільство, дохристиянський період, епоха середньовіччя, Відродження, період буржуазних революцій і доба козаччини в Україні, період XIX ст., початок XX ст., II половина XX ст.* (табл. 1.1).

.....

Узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, що специфіка людського існування потребувала від людини дотримання етичних норм взаємодії, правил співжиття, прояву певних якостей. Зміст і характер міжособистісних взаємин, методи їх виховання визначалися особливостями кожної історичної епохи, пануючими суспільними відносинами. Тому, розглядаючи у загальному аспекті розвиток учення про культуру людських взаємин, ми

визначили в ньому наявність спільної основи, до якої кожен новий період історії додавав певних рис, доповнював чи дещо видозмінював специфічними поглядами, новими ідеями: зокрема, гуманний характер взаємин; повага до людини; дотримання у взаєминах християнських вартостей, що є осереддям людської культури; утвердження любові, добра у повсякденних взаєминах; розвиток у молоді національної свідомості, загальнолюдських якостей.

1.3. Характеристика особливостей взаємин старших підлітків із однолітками та дорослими у позаурочний час

Аналіз науково-методичної літератури та дисертаційних досліджень свідчить, що аспект формування у старших підлітків культури міжособистісних взаємин у позаурочній діяльності є недостатньо дослідженим. Наукові пошуки дослідників скеровані на віднайдення ефективних форм, методів виховання в підлітків у позаурочній діяльності духовності (К. Журба), ціннісних орієнтацій (В. Шахрай), формування моральних учинків, поведінки (І. Кравченко, Н. Хамська), моральних відносин (І. Романишин), виховання гуманістичних якостей (К. Дорошенко, О. Пархоменко, О. Столяренко) [77; 88; 128; 207; 231; 248; 271; 278].

Попри те, вивчення дослідниками стану виховання школярів у позаурочній діяльності відповідно до предмету свого дослідження вказують на те, що поведінці підлітків, і зокрема школярів старшого підліткового віку, властиві егоцентризм, невміння будувати взаємини з оточуючими, низький рівень культури спілкування і поведінки. Причини такого стану у вихованні школярів дослідники вбачають у недосконалій організації їх позаурочної діяльності та недостатньому рівневі підготовленості учителів до здійснення виховної діяльності з підлітками.

Як правило, міжособистісні взаємини школярів найбільшої інтенсивності набувають у вільний від уроків час, тому розв'язання проблеми формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків передбачає з'ясування особливостей їхніх взаємин у позаурочний час із однолітками, батьками, учителями, а також визначення чинників впливу на характер їхніх взаємин у шкільному колективі.

Взаємини старшого підлітка з ровесниками перебувають у центрі його особистого життя, визначаючи тим самим поведінку і діяльність. У повсякденному спілкуванні школярі відпрацьовують способи взаємодії, засвоюють норми моралі, соціальних дій, створюють взаємини рівності й поваги один до одного. Разом із тим, перебуваючи в ролі суб'єкта й об'єкта

взаємин одночасно, підліток не лише зазнає на собі їх впливу, але і сам впливає на взаємини у класі [44, 205; 128; 160; 189; 193; 194; 220, 86; 222, 214].

Зазвичай взаємини старшого підлітка з ровесниками будуються на засадах рівноправ'я. Спілкування з товаришами задовольняє його інтереси й актуальні потреби. Серед чинників, які забезпечують привабливість міжособистісного спілкування у підлітковому колективі, Р. Немов виділяє: подібність інтересів і проблем, які хвилюють школяра; можливість відверто їх обговорювати без побоювання бути висміяним; спроможність почуватися рівним у взаєминах із однолітками, по-дорослому вирішувати якісь проблеми [188, 258].

Однак дані психолого-педагогічних досліджень (В. Белкіна, І. Гоян, І. Дубровіна, В. Лозовцева, А. Реан, С. Сисун, В. Штифурак, Д. Фельдштейн) і результати аналізу практики виховної роботи у загальноосвітній школі дозволяють стверджувати, що міжособистісним взаєминам старших підлітків властива низка негативних тенденцій, які знижують якість спілкування у підлітковому колективі [10; 61; 78; 149; 222; 224; 227; 240; 283]. Даючи оцінку взаєминам у підлітковому колективі, дослідники вказують на неоднорідність ставлень підлітків один до одного, що визначає ступінь задоволення кожного вихованця від перебування у колективі однолітків, а також утворює складну систему взаємин, у якій дослідники виділяють різні їх типи [31; 90; 98, 49; 114, 39-40; 123; 139, 126; 141; 189, 29; 194] (див. додаток Б).

Суб'єктивний характер взаємин підлітків зумовлюється формуванням у них морально-етичних критеріїв оцінки ровесників і пов'язаних із цим певних вимог щодо їх поведінки, які фіксуються не загальноприйнятими правилами, вимогами, а підтримуються модою, звичаями, схильностями окремих дітей [114, 103; 123; 149; 220, 331; 227]. В. Лозовцева [149, 85] серед таких критеріїв виділяє: 1) моральні якості, в яких виявляється ставлення до людини загалом і до товариша зокрема; 2) специфічний комплекс вольових рис і фізичних достоїнств, який складає своєрідний „ідеал мужності” підлітка. Від рівня сформованості цих якостей залежить благополуччя підлітка у взаєминах із іншими і його авторитет у колективі.

Так, зокрема, до схвалюваних старшими підлітками властивостей поведінки у міжособистісних взаєминах належать справедливість, чесність, порядність, прояв співчуття, взаєморозуміння, відсутність зради тощо. Натомість зазнають гострого осуду, або ж відхиляються узагалі, прояви егоїстичності, порушення слова, зрада, наклепи, пліткування, зазнайство, зверхність, прагнення керувати, небажання рахуватися з думкою товаришів. Недотримання підлітком визначених у колективі цінностей може викликати

щодо нього певні каральні дії: оголошення бойкоту, неприйняття до колективу, зневага, приниження, зацьковування тощо.

Варто наголосити, що поведінка старшого підлітка у взаєминах із іншими певним чином скеровується впливом середовища і виховання, соціально-нормативні еталони культури поведінки у взаєминах яких не є однаковими. Зокрема, бачення соціально схвалюваної поведінки у підлітковому колективі, у сім'ї й у суспільстві можуть бути різними.

Для підлітків, наприклад, характерне витворення субкультури, яка пов'язана, як правило, з власно створеними нормами, звичками, стилем спілкування, манерами поведінки, які нерідко суперечать пануючим у суспільстві правилам. Так брутальність, розв'язність, уживання ненормативної лексики, із погляду суспільства, є відхиленням від норми, однак у товаристві ровесників – це вияв дорослості, самостійності, обов'язкова умова перебування у групі. На сьогодні до цих ознак додалися і матеріальні чинники – речі, які вважаються престижними у середовищі старших підлітків і визначають ставлення до тих, хто їх позбавлений: мобільні телефони, модні диски, комп'ютери, стильний одяг тощо.

Закономірним явищем у підлітковому колективі є невеликі автономні угруповання, оскільки, як стверджують Ю. Гільбух, О. Киричук, „діти тяжіють до спілкування одне з одним відповідно до спільних інтересів, схожості менталітету, відсутності несумісних рис темпераменту й характеру” [52, 28]. У таких мікрогрупах реалізується потреба підлітка у груповій автономії.

Мікрогрупи мають власні правила взаємин, які визначаються цілями і характером взаємодії даної групи, особистісними якостями її членів. Істотну роль в оптимізації взаємин у підлітковому колективі відіграє позитивна соціальна спрямованість мікрогруп – характер взаємин їх членів і поведінка щодо інших: доброзичливість, товарицькість, дружнє ставлення тощо.

Диференціювання підліткового колективу на групи відбувається за такими ознаками: 1) розшарування за соціальною ознакою: нерівність матеріальних можливостей (цінні, престижні речі), характер життєвих планів, рівень домагань і способів їх реалізації; 2) утворення внутрікласної ієрархії за офіційним статусом учнів, їх успішністю чи належністю до „активу”; 3) диференціювання авторитетів, статусів і престижу на основі неофіційних цінностей, які прийняті у самому середовищі підлітків [222, 276].

Простежується зв'язок між статусом старшого підлітка й особливостями його поведінки. Так вивчення Л. Фрідманом причин стійкості низького соціометричного статусу вихованців у емоційно-вибірковій сфері спілкування встановило залежність статусу підлітка від особливостей його поведінки, що пов'язане з мотиваційно-афективною сферою, зокрема:

завищеною самооцінкою, високим рівнем домагань. Незадоволення своїм статусом у колективі, як зазначає вчений, спричиняє реалізацію потреби в самоствердженні у викривлених формах (проявляється конфліктність у спілкуванні, грубість, підвищена критичність щодо однолітків) [270].

Внутрішня ієрархія у підлітковому колективі зумовлює певні проблеми у міжособистісних взаєминах школярів, розв'язання яких потребує формування умінь і навичок культури взаємин. Серед таких варто виокремити проблему *відторгненої* або *ізольованої* дитини, причинами виникнення якої є: особистісні характеристики старшого підлітка (сором'язливість, скутість, закомплексованість, самозакоханість, зверхність, демонстративність, агресивність); низька комунікабельність школяра – і тому невключеність у спілкування в групі; відсутність почуття товарищескості, солідарності; протиставлення себе цінностям групи; наявність фізичних вад. Зауважимо, що при відторгненості переживання можуть бути негативними, якщо підліток адекватно усвідомлює свій стан, або ж неадекватними позитивними, що виконують захисну функцію, якщо підліток розцінює свій стан як благополуччя [3, 20; 220].

Стан психологічної ізоляції у взаєминах, переживання власної відірваності від групи може слугувати джерелом тяжких ускладнень у розвитку особистості підлітка, а також негативно впливати на його формування і діяльність [120, 44]. І. Гоян пов'язує ізольованість підлітка у колективі, його невміння спілкуватися із відсутністю досвіду саморегуляції [61, 113]. У взаєминах із іншими ізольовані тримаються осторонь, уникають контактів через невпевненість, або ж протиставляють себе групі: поводяться агресивно, грубо, зверхньо, конфліктують із іншими.

У підлітковому колективі існує також проблема „зацькованої” дитини через невідповідність її особистісних чи поведінкових характеристик визначеним старшими підлітками критеріям. Такі школярі мають низький статус у системі взаємин класу. Спостереження за поведінкою цих дітей дозволяє виділити такі тенденції: 1) підліток тримається відособлено від колективу; намагається „заховатися” від дошкульних висловів, жартів однокласників; він не має кола спілкування або контактує із підлітками зі свого чи інших класів із подібним статусом; 2) підліток зазнає негативного ставлення лише від окремих учнів класу; спілкується з однолітками, у його поведінці може проявлятися негативізм щодо тих, хто його ображає. Ці школярі гостро переживають негативне ставлення до себе однолітків, однак більший дискомфорт вони відчують, коли насмішки й знущання здійснюються у присутності інших осіб.

З огляду на це, зазначимо, що старші підлітки, які мають низький статус у колективі однолітків, потребують допомоги щодо реалізації своїх домагань на визнання ровесниками. Це вимагає спеціальної роботи педагога з

розвитку в непопулярних школярів навичок спілкування, умінь етичної взаємодії, а також створення передумов для досягнення ними успіху в діяльності у позаурочний час.

Для старших підлітків властиве прагнення бути визнаним іншими, посісти бажане місце у системі взаємин класу, бажання ствердити свою цінність в очах однолітків, зайняти лідерську позицію. Однак через певні суб'єктивні й об'єктивні чинники школярі не завжди здатні досягти бажаного статусу в колективі, що часто стає причиною негативної поведінки у взаєминах. І навпаки, якщо підліток знайшов себе в якійсь сфері діяльності, реалізує свої здібності, то він має адекватну самооцінку й у взаєминах із іншими виявляє спокій і урівноваженість.

Прагнення підлітків зайняти лідерські позиції може реалізовуватися як у позитивних, так і негативних формах поведінки. О. Тихомирова, виділяючи два типи лідерів у сфері міжособистісних взаємин [255], зазначає, що функції налагодження ефективних взаємин у дитячих колективах виконують лідери-творці, натомість для лідерів-руйнівників властиве егоїстичне прагнення показати себе, свої можливості, ствердити себе, незважаючи при цьому на інших.

Учені Ю. Гільбух, О. Киричук указують на можливість існування в міжособистісних взаєминах школярів трьох типів лідерів: природного, насильницького і дезорганізаторського [52]. Перший тип лідера стверджує свій авторитет у взаєминах власними достоїнствами, два інших – із допомогою сили, влади, або ж власними якостями, які є авторитетними для однолітків, якщо у тих недостатньо сформовані морально-етичні критерії оцінки поведінки інших. У названих двох останніх типів лідерів дослідники відзначають невисокий розвиток морально-етичної сфери, однак наголошують на використанні в організації життєдіяльності класу потенцій лідерів-дезорганізаторів, оскільки такими можуть бути особи, які мають здібності чи авторитет у якійсь сфері діяльності (інтелектуальній, спортивній, художній тощо).

Недостатній рівень сформованості у школярів стійкої культури взаємин спричиняє також *проблеми конфліктності, байдужості, зневаги*. Спостереження за взаєминами у підліткових колективах, бесіди з учителями, учнями і проведено опитування (див. у додатку В анкету „Взаємини у класі”) підтверджують гостроту названої проблеми. Відзначимо, що 87,0 % старших підлітків засвідчують наявність у їхніх колективах непорозумінь, конфліктних ситуацій. Зокрема, серед неприємних поведінкових реакцій однокласників, яких школярі прагнуть уникати, – недовіра, нерозуміння (20,6 %); обман, зрада (26,4 %); агресія у поведінці інших (14,8 %), у тому числі із застосуванням фізичної сили (5,8 %); пліткування (2,9 %); неприємні образливі висловлювання, насмішки, прізвиська (11,8 %). Ігноруючи

ціннісне ставлення до імен інших, підлітки, як зазначає І. Малкіна-Пих, „круто ” відстоюють право на позитивне звертання до себе інших – з повагою і відповідно до культурних норм соціального оточення [160, 74].

Старші підлітки критично оцінюють рівень особистої культури своїх однолітків, підкреслюючи, що у взаєминах із іншими їм не вистачає порядності, взаєморозуміння, тактовності, вміння стримувати свої емоції, контролювати дії, поведінку. Причинами таких непорозумінь вони вважають: відмінності уподобань, цілей; риси характеру; симпатії й антипатії у взаєминах; відсутність контролю з боку дорослих; несформованість культури взаємин: небажання поступитися, прийняти позицію іншого; нездатність знайти ефективний спосіб розв'язання напруженої ситуації; невміння спілкуватися, контролювати власні емоції.

Чимало зауваг отримують ті школярі, в поведінці яких проявляється зверхність, прагнення ствердити свою цінність за рахунок іншого. Натомість культури у взаєминах із ровесниками школярі дотримуються у контрольованих ситуаціях (у присутності дорослого), або ж коли того вимагають особисті інтереси – наприклад, бажання отримати якусь річ або допомогу на контрольній тощо.

Конфліктність взаємин у підлітковому колективі підтверджують і вчителі, які вказують на відсутність взаєморозуміння, нездатність пробачати, невміння поступатися, грубість, вульгарність, егоїстичність частини дітей. Причини такої поведінки вони вбачають у соціальному статусі сімей, матеріальній забезпеченості школярів, у проблемі існуючій у сімейному вихованні уседозволеності.

Варто вказати також на зростання у старшому підлітковому віці інтересу до осіб протилежної статі, прагнення подобатися, бажання підтримувати романтичні взаємини з дівчатами, спільно проводити час, однак ця потреба не завжди є реалізованою через несформованість у школярів навичок взаємодії на засадах гендерної рівності. Це породжує *проблему культури гендерної взаємодії*.

Старший підлітковий вік вважається одним із найважливіших періодів формування психологічної статі. Саме в цей період відбувається перебудова образу „Я”, змінюється ставлення до себе, до інших, здійснюється вироблення більш складних стереотипів мужності й жіночності, засвоєння нових статевих ролей [70, 26]. На думку дослідників, цей вік є сенситивним періодом для формування вторинної гендерної ідентичності (М. Кле, Я. Коломинський, І. Кон, І. Шілов), для усвідомлення молоддю і прищеплення їй навичок гендерної культури і взаємодії на засадах гендерної рівності (С. Вихор, Е. Еріксон, В. Кравець, І. Мезеря). Характерною особливістю цього віку є поява суперечності між необхідністю наслідувати

гендерні стереотипи і бажанням відкинути прийняті норми й цінності, ствердити свої власні [43, 8-9].

Дослідження психологів і педагогів С. Вихор, Т. Гурлевої, І. Мезері, О. Рибалки, В. Ролінського засвідчують, що сучасні підлітки не здатні на належному рівні будувати гармонійні взаємини з особами протилежної статі, розв'язувати з ними конфлікти, спільно діяти [43; 70; 170; 228; 230]. Так дослідник В. Ролінський [230] указує на існування в підлітковому колективі гендерного насильства (56,0 %).

Розповсюдженими формами ставлення хлопців-підлітків до дівчат є демонстрування зневаги, вживання дошкульних жартів. У ставленні дівчат-підлітків до хлопців можна відмітити дві крайності: товаришування з хлопцями є свого роду атрибутом дорослості, а тому дівчатам подобається спілкуватися на рівних із однокласниками, однак у взаєминах із ними вони досить часто проявляють дратівливість, імпульсивність. Розв'язання даної проблеми потребує прищеплення школярам навичок культури взаємодії на засадах гендерної рівності: вироблення вміння виражати позитивні почуття у ставленні до протилежної статі, навчання способам саморегуляції у взаєминах, культури спілкування.

Взаємини старших підлітків із дорослими вибудовуються під впливом переживання нових почуттів, які пов'язані з їхнім прагненням до самостійності, дорослості й самоствердження. Підлітки потребують визнання себе рівноправними партнерами у спілкуванні, активно відстоюють права на самостійність, пропонують власні розв'язки у вирішенні значної частини життєвих питань, виявляють опір проти підвищення нормативного контролю з боку дорослих, гостро реагують на утиски своїх прав, на нетактовність дорослих, незначні зауваження; не приймають ідеалізованих, надуманих зразків поведінки, які пропонують дорослі, перестають виконувати їхні вимоги щодо змін у власній поведінці [44, 196-197; 89; 160; 222; 233].

Невідповідність поведінки дорослих очікуванням дитини спричиняє конфліктні ситуації у системі взаємин „підліток-дорослий”, непорозуміння, реакції протесту. Так властивими для старших підлітків у взаєминах із дорослими є такі форми негативного ставлення: реакція опозиції (демонстративні дії негативного характеру), реакція відмови (непідкорення вимогам), реакція ізоляції (прагнення уникнути небажаних контактів) [270, 87].

Вивчення шкільних конфліктів дослідниками Ю. Анпілоговою, Г. Вороніним, Н. Заїченко, В. Ольшанським, О. Поєнко, М. Рибаквою, М. Сисун свідчить про наявність проблем у сфері взаємин у системі „підліток-учитель” [4, 91-92; 90, 205; 200; 217; 235, 33-35; 240]. Спеціальний аналіз взаємин старших підлітків із учителями вказує на залежність

суб'єктивного ставлення і характеру такого спілкування від професійних й особистісних якостей педагога. Так 61,0 % школярів висловлюють невдоволення ставленням учителів до себе. Учні вказують на відсутність позитивного контакту з педагогами, несправедливість звинувачень і оцінки знань, надмірну суворість, причепливість, прояв недовіри, перевищення повноважень; поділ учнів на улюбленців і тих, кого не люблять. Оцінюють свої взаємини з педагогами як позитивні ті підлітки (39,0 %), які відчувають справедливе ставлення, повагу з боку вчителя.

Тому необхідною складовою міжособистісних взаємин педагога зі школярами, на думку І. Беха, має бути авторитет учителя, який виникає лише за умови взаємоповаги і взаємодовіри обох суб'єктів взаємин, визнання педагогом самобутності особистості підлітка, прояву інтересу, високого рівня розвитку „емоційного самовладання” [13, 183-196].

На формування у старшого підлітка позитивного ставлення до інших істотний вплив мають взаємини між батьками, рівень їх педагогічної культури, характер взаємодії з дітьми. Розкриваючи ступінь взаємозв'язку батьків як представників дорослого співтовариства із дітьми, Д. Фельдштейн відзначає односторонність і специфічність позиції перших у ставленні до своїх дітей – батьки є психологічно відірваними від дітей і не реалізують достатньою мірою виховну функцію [264, 7].

Аналіз спеціальної літератури [32; 41; 128; 218; 275] і вивчення стану взаємин у сім'ях, де виховуються старші підлітки [21] показали, що реальністю дитячо-батьківських взаємин переважно є конфліктність, дисгармонійність, нестабільність, відсутність діалогічності й рівноправності у міжособистісному спілкуванні. Підлітки чинять опір батьківській вимогливості, суворості, обмеженню свободи, виявленню недовіри, прояву байдужості, образам, застосуванню фізичних покарань. Відтак, недостатній рівень культури спілкування батьків із підлітками, неадекватність вимог і заборон, неврахування вікових потреб розвиває у дітей неврівноваженість, невпевненість, породжує агресивність щодо інших, формує низький рівень культури взаємин.

Відзначимо позитивні моменти, які актуалізують розробку питання формування культури взаємин саме у старшому підлітковому віці. Дослідники [29, 82-84; 44; 160, 97; 220, 331; 254, 90-91] вказують на характерну для цієї категорії школярів здатність критично ставитися до себе, помічати недоліки своєї поведінки; вміння осмислювати свої конформні й негативні реакції на пропоновані ситуації, відстоювати право на самостійний вибір можливої поведінки, прагнення оволодіти власними афективними реакціями і поведінкою в цілому. Крім того, старший підліток сприйнятливий до засвоєння норм, цінностей, способів поведінки і взаємин із дорослими, прагне пізнати й наслідувати окремі сторони життя і діяльності

дорослих, брати на себе відповідальність за свої дії й учинки, здатен організувати свою поведінку, дії, контролювати мовлення, спонукати себе до розвитку згідно з певними зразками і конкретно значущими завданнями. Підлітковий вік є також сенситивним для розвитку засобів спілкування – вербальних і невербальних комунікативних навичок й умінь, які забезпечують контакт із іншими і які визначають процес і рівень розуміння іншої людини, саморозкриття й отримання задоволення від спілкування.

Узагальнюючи викладене, зазначимо, що формування в старших підлітків культури міжособистісних взаємин має скеровуватися на розвиток у них культури спілкування, мовлення і поведінки у міжособистісних взаєминах, вміння розв'язувати конфліктні ситуації; на формування у них культури оцінних ставлень – позитивного оцінювання і сприйняття один одного; на виховання прихильності, взаємоповаги, взаєморозуміння, поваги до вчителів, батьків, інших людей; на набуття і корекцію умінь і навичок взаємодії за умови врахування індивідуальних особливостей вихованців та їх суб'єктивного досвіду, набутого у взаєминах у сім'ї, в шкільній групі, й створення умов для задоволення їх базових потреб.

Висновки до першого розділу

1. Аналіз вітчизняної та зарубіжної філософської, соціально-психологічної та педагогічної літератури щодо культури міжособистісних взаємин засвідчує, що даний феномен у гуманітарних науках представлений як такий, який характеризує здатність індивіда адаптуватися до вимог соціуму, встановлювати продуктивні взаємини з іншими, виявляти творчість, оригінальність, пластичність у ситуаціях взаємодії й забезпечує емоційно-позитивні взаємини між людьми, сприяє їх взаєморозумінню, співпраці, є засобом саморозвитку особистості, ствердження її самоцінності. Культура міжособистісних взаємин містить певний комплекс загальнокультурних знань, ідей, ціннісних уявлень, умінь і навичок, здатність до прогнозування ситуацій, самоконтроль, саморегуляцію поведінки, дотримання етикетних форм поведінки, культури спілкування, культури мовлення і поведінки.

2. Історичний аналіз стану розробленості проблеми у вітчизняній і зарубіжній педагогічній науці засвідчив, що зміст і характер культури взаємин, методи її виховання визначалися особливостями суспільно-політичного устрою суспільства, а також рівнем його соціально-економічного розвитку. Попри те, у вченні про культуру людських взаємин ми визначили спільну основу, до якої кожен новий період історії вносив певні риси, доповнював чи дещо видозмінював специфічними поглядами,

новими ідеями: гуманний характер взаємин, повага до людини, дотримання у взаєминах християнських цінностей.

3. Теоретичне узагальнення праць, у яких розкриваються особливості міжособистісних взаємин старших підлітків із однолітками та дорослими у позаурочний час, свідчить про властиві поведінці школярів старшого підліткового віку конфліктність, відсутність досвіду саморегуляції, умінь етичної міжособистісної взаємодії, викривлені форми самоствердження. Розв'язання означених проблем потребує зміни у підлітків морально-етичних критеріїв оцінки ровесників і їх поведінки, підвищення рівня їх етичних знань, вироблення відповідних поглядів, переконань, почуттів, формування умінь, навичок, звичок поведінки, розвиток вольових зусиль щодо дотримання культури взаємин.

РОЗДІЛ 2

ЗМІСТОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОБУДОВИ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

Основою для здійснення експериментального дослідження, спрямованого на розкриття змісту, форм і методів виховання у старших підлітків культури міжособистісних взаємин є з'ясування структури означеного інтегрального утворення, сутності її складових, виділення чітких критеріїв і визначення показників, які є підґрунтям для здійснення констатувального експерименту, врахування результатів якого дозволяє продуктивно скеровувати процеси виховання особистості, колективу, обирати оптимальні шляхи й ефективні технології для налагодження позитивних взаємин у міжособистісному спілкуванні школярів.

2.1. Змістова структура культури міжособистісних взаємин старших підлітків

На основі аналізу літературних джерел [17; 123, 145-146; 196] психолого-педагогічну структуру культури міжособистісних взаємин можна репрезентувати органічно взаємопов'язаними і взаємозумовлюючими компонентами: когнітивним, емоційно-мотиваційним, дієво-практичним і регулятивним.

Насамперед культура взаємин ґрунтується на певному рівні етичних знань, які є основою для їх практичного втілення у повсякденних взаєминах. Зміст моральних знань розкривається в нормах, принципах і правилах, які конкретизують різні сторони чи аспекти культури взаємин. Тому *когнітивний компонент* включає знання норм моралі, правил міжособистісного спілкування, тактик і способів міжособистісної взаємодії, які сприяють установленню позитивних взаємин і запобігають виникненню конфліктних ситуацій. Крім того, когнітивний компонент культури міжособистісних взаємин передбачає знання змісту цінностей, взірців поведінки, які орієнтують школяра у виборі етичних дій.

За В. Куніциною, знання особистості про себе й оточуючу дійсність, про систему складних соціальних навичок міжособистісної взаємодії, про способи поведінки і певні сценарії дій у системі взаємин, уміння і навички етичної взаємодії, життєвий досвід, сформованість певних якостей характеризують компетентність особистості у сфері взаємин і забезпечують ефективність у спілкуванні з іншими [137, 480]. Таким чином, сформованість у старших підлітків моральних знань запобігає появі у них примітивних і

стереотипних суджень щодо змісту етичної поведінки людини у взаєминах і сприяє здійсненню ними свідомого вибору дій, які відповідають або ж суперечать існуючим у суспільстві нормам моралі.

Етичні знання є необхідною, але недостатньою умовою для формування культури міжособистісних взаємин школярів. Навіть знаючи правила культури взаємин, як наголошує Н. Хамська [271, 36], підлітки не завжди їх дотримуються, якщо знання не стали їхніми переконаннями. Тому підліткові потрібно набути такого досвіду, за якого б він переконався у необхідності дотримуватися засвоєних ним норм і правил взаємин. На думку дослідниці, дієвими є лише такі знання, які не нав'язуються дитині у формі готових висновків, а виникають унаслідок самоаналізу вихованцем своїх властивостей, особливостей поведінки, коли він приходять до самостійних висновків про необхідність виявлення цих знань у своїх діях.

Таким чином, когнітивний компонент включає в себе знання про норми, правила, цінності, принципи взаємин, культуру спілкування, про ознаки виявлення культури у міжособистісних взаєминах, про оптимальні способи поведінки у ситуаціях міжособистісної взаємодії.

В. Семиченко, М. Яновська [237; 288] наголошують на емоційно-ціннісній основі знань, оскільки лише тоді „знання про моральність внутрішньо засвоюються школярем, якщо вони переживаються ним як цінність, тобто стають особистісно значущими” [288, 25]. У цьому зв'язку підкреслимо, що формування культури міжособистісних взаємин потребує переведення засвоєних дитиною знань із плану зовнішнього у план внутрішній, оскільки норми, ідеали, правила, взірці поведінки тоді набувають ролі виховного чинника, коли перетворюються в особистісні принципи життєдіяльності, тобто стають внутрішніми спонуканими (мотивами) поведінки особистості [13, 8].

З огляду на це, когнітивний компонент набуває моральної цінності у структурі культури міжособистісних взаємин за умови його органічного злиття із почуттями вихованця, тобто в тому випадку, коли він відчуває внутрішню потребу і готовність діяти згідно норм моралі, а також протистояти тому, що їм суперечить. „Пройняті усвідомленими почуттями знання, – стверджує М. Вейт, – стають системоутворюючим елементом досвіду школяра у встановленні гуманних взаємин” [38, 35].

Емоції, почуття, потреби, мотиви є складниками другого компонента культури міжособистісних взаємин – *емоційно-мотиваційного*.

Взаємозв'язки між людьми суб'єктивно переживаються й об'єктивно виявляються у характері й способах взаємного впливу. Емоції спонукують людину до певних учинків, виражають її духовні запити і прагнення, її ставлення до дійсності, вони здатні зміцнити, зруйнувати чи змінити взаємини. Виразні емоційні рухи набувають характеру спеціальної мови, з

допомогою якої суб'єкти взаємодії розкривають один перед одним свої позиції й ставлення, повідомляють про свої переживання [137, 213; 142; 143; 195, 143; 202, 146; 277, 72]. У цьому зв'язку можна стверджувати, що емоції виконують функцію відображення суб'єктивного ставлення людини до оточуючих й до самої себе і вимагають певних форм свого вираження.

У підлітковому віці емоційна сфера набуває особливої інтенсивності, різноманітності й глибини. У старшого підлітка виникає новий рівень емоційно-ціннісного ставлення до себе: відбувається усвідомлення підлітком своїх особливостей, своєї цінності, місця в колективі, ставлення до нього інших людей. Відповідно почуття, пов'язані з переживанням підлітком того, що він „відкриває” у собі, стають засобом виявлення, уточнення, усвідомлення інтересів, особливим регулятором ставлення до людей [225, 161].

Симпатія у міжособистісних взаєминах виникає на основі спільності інтересів, поглядів. Співпереживання, співзвучність із емоційним світом іншої людини пов'язані з цінністю, значущістю цієї людини для особистості [225, 366]. Таким чином, емоції інформують про значення ситуації чи іншої людини для особистості підлітка й спонукають його до певних дій, зумовлюючи загальну спрямованість і динаміку взаємин.

Як результат узагальнення емоційного досвіду особистості виникають *почуття*. Предметом почуттів стають ті явища й умови, від яких залежить розвиток значущих для старшого підлітка подій, і які саме тому сприймаються емоційно. Почуття є емоційними процесами більш високого рівня, ніж емоції. Вони виражають тривале ставлення людини до окремих об'єктів і світу в цілому [237, 19-21]. В. Семиченко виділяє три види почуттів, які мають місце в міжособистісних взаєминах: моральні, інтелектуальні й естетичні [237, 21]. Так моральні почуття (любов, співчуття, милосердя, толерантність, повага) відображають позитивне ставлення людини до іншої. Почуття з протилежним знаком (жорстокість, егоїзм, злорадство, пихатість, себелюбство), навпаки – свідчать про відсутність культури у взаєминах. Інтелектуальні почуття визначають ставлення людини до самого процесу пізнання. До таких віднесемо: інтерес до набуття знань про культуру взаємин, радість пізнання, відкриття нового, наполегливість у опануванні етичними знаннями й уміннями. Естетичні почуття відтворюють ставлення людини до життя у таких критеріях, як прекрасне і потворне, піднесене чи низьке, вишукане чи вульгарне. У міжособистісних взаєминах вони виявляються як ставлення людини до естетичного боку взаємин, утверджують красу людських учинків.

Емоції й почуття у міжособистісних взаєминах постають як складна форма поведінки, як готовність людини діяти певним чином стосовно іншої людини. Так поведінка і манери одного із суб'єктів взаємин визначають

характер дій іншого суб'єкта, зумовлюючи відповідні реакції. Будучи за своєю природою індивідуальними переживаннями, емоції й почуття у взаєминах набувають характеру знакових послань, які вимагають правильної інтерпретації. Висновок щодо внутрішніх переживань іншого будується, головним чином, шляхом приписування мотивів, зміст яких залежить від світогляду суб'єкта приписування, його інтересів і життєвого досвіду. Саме тому особливе значення для збереження позитивних міжособистісних взаємин має здатність суб'єктів взаємин до подолання багажу власного досвіду, відходу від свого „Я” і наближення до „Я” іншої людини, здатність подивитися на ситуацію очима іншого й оцінити її саме з його позиції [137, 218-219].

Ефективність міжособистісних взаємин залежить і від емпатійних навичок особи [40, 91; 76; 140, 32; 172, 196; 197, 92; 202, 260-261; 223, 49; 260]. Емпатія, за А. Меграбяном, – це емоційний відгук людини на переживання інших людей, який проявляється як у співпереживанні, так і у співчутті [260, 55].

Культура вираження емпатії у міжособистісних взаєминах включає наступні характеристики: прояв поваги до іншої людини (Р. Вердербер підкреслює, що повага „починається з погляду на людину, як на особистість із власними цінностями, як на суб'єкт, а не об'єкт” [40, 91]); терпимість до вияву емоцій із боку іншої людини; здатність глибоко розуміти суб'єктивний внутрішній світ іншого, не розкриваючи при цьому свій внутрішній світ; готовність адаптувати своє сприйняття до сприйняття іншої людини задля кращого розуміння її.

Є. Мелібруда зазначає, що інтенсивність розвитку емпатійних якостей людини залежить від глибини і ширини знань та уявлень про інших людей, від здатності до гнучкого і винахідливого використання їх у взаєминах. Розуміння іншого пов'язане із розумінням себе, своїх потреб, мотивів поведінки [172, 198]. Прагнучи пізнати себе, людина вдається до аналогій, і тому повнота, точність сприйняття і розуміння іншої людини зумовлюють успіх у взаємодії з нею. Становлення уявлення про себе, що ґрунтується на основі уявлень про іншого, ефективно формується у процесі взаємодії людей, коли вони спільно приймають рішення, планують спільні дії. За такої ситуації з'являються можливості для оцінювання суб'єктами взаємин один одного, зміни своїх дій і поведінки партнера, організації й коригування стратегії власної поведінки й учинків [202, 258].

Емоції тісно пов'язані з *мотивами* поведінки. Вони не просто пов'язані з ними, залежать від них, вони, як зауважує В. Семиченко, „наміцно спаяні з ними й особливим, незамінним, способом беруть участь у регуляції діяльності й поведінки в цілому” [237, 10]. У мотивах поведінки особистості об'єктивно втілюються моральні норми, правила, принципи взаємин. Ми

виходимо із розуміння мотиву як внутрішньої спонуки до дій, яка є відображенням об'єктивних потреб, інтересів, прагнень особистості. В етичних взаєминах підліток, перш ніж здійснити якийсь учинок, оцінює моральні вимоги, ситуацію і ретельно зважує можливі наслідки своїх дій. Культура взаємин потребує утворення стійкої моральної мотивації як внутрішньої основи поведінки старшого підлітка у міжособистісних взаєминах.

Мотиваційна сфера є особливою для кожного вікового періоду. Характер мотиваційної сфери особистості підлітка обґрунтовано І. Бехом, Л. Божович, С. Занюком, Є. Ільїним, І. Коном, А. Реаном, Д. Фельдштейном та іншими [13; 23; 91; 103; 123; 220]. У підлітковому віці в центрі уваги постають питання, пов'язані з правилами громадської поведінки і нормами взаємин між людьми, у підлітків починають складатися відносно стійкі й незалежні від випадкових впливів моральні погляди, судження, оцінки, формується власна система цінностей.

.....

Процес осмислення сутності культури міжособистісних взаємин передбачає сприйняття емоційно-чуттєвої привабливості культури взаємин, визнання цінності кожної особистості, бажання і потреби власного удосконалення. Тому розвиток емоційно-мотиваційного компонента культури взаємин найперше потребує усвідомлення старшим підлітком необхідності й прагнення виявляти культуру в щоденних взаєминах, формування потреби в удосконаленні своєї поведінки, в опануванні механізмами культури взаємин. Така потреба, з психологічної точки зору, як зазначає І. Харламов, виникає тоді, коли учень переживає внутрішнє протиріччя між тим, яким він є, і тим, яким хоче бути у відповідній сфері поведінки і діяльності [273, 57]. Інакше кажучи, у школярів потрібно викликати певне ставлення щодо своїх учинків, щодо своєї поведінки, сформувати прагнення змінити себе на краще.

Розв'язанню цього завдання сприяють наступні дії: аналіз школярами власної поведінки й особливостей своєї особистості, які скеровують їхні дії у взаєминах із іншими; виявлення недоліків своєї поведінки у міжособистісній взаємодії; аналіз причин своєї рольової позиції у системі взаємин класу; формування потреби у засвоєнні етичних знань, у набутті вмій і навичок із метою застосування їх у повсякденних взаєминах.

Н. Ушакова підкреслює, що „вчинки людини, її справи – це плоди культури особистості” [263, 50]. Тому про культуру взаємин старших підлітків об’єктивно можна судити з їхніх дій, учинків, мовлення і цілісної поведінки загалом, які є складниками *дієво-практичного* компонента культури міжособистісних взаємин.

Поведінка школяра у міжособистісних взаєминах визначається його моральними переконаннями, життєвими цінностями, рівнем сформованості знань про правила і норми взаємин, що свідчить про нерозривний зв’язок названих компонентів структури культури міжособистісних взаємин. Вона відтворює ставлення до іншої людини, самоповагу до себе, рівень сформованості особистісних якостей.

.....

Таким чином, дієво-практичний компонент культури міжособистісних взаємин виявляється у моральних діях, учинках людини; в культурі спілкування, у здатності обирати відповідну тактику і стратегію етичної поведінки з урахуванням особливостей ситуації взаємин, особистої потреби і конкретної обстановки; в умінні уникати й ефективно розв’язувати конфліктні ситуації; у спроможності протистояти деструктивним формам поведінки; в здатності осмислювати реальні результати своїх учинків й умінні вносити корективи у свою поведінку.

З метою пізнання підлітком себе як соціальної особистості, усвідомлення власних поведінкових характеристик І. Мачуська [163, 129] пропонує включати підлітків у спеціально змодельовані дії з поступовим переходом до реальної діяльності. Серед таких: оцінка поведінки підлітка іншими людьми (одразу наголосимо, що для старших підлітків характерне загострене сприйняття оцінки інших), соціальне порівняння, тобто оцінка вихованця себе у порівнянні з однолітками; самооцінка підлітком свого „Я”, власних учинків, дій (підліток спостерігає за своїми діями і робить висновок про свої особистісні якості, про результат взаємодії з іншими людьми). Ефективність спілкування школярів, за І. Бехом, залежить від здібності вихованця невимушено викликати в іншому дії, які підтримують спілкування, для чого педагог радить привчати дітей спостерігати за поведінкою інших у спілкуванні й передбачати, які бажання приховуються за цим, перевіряти власні передбачення [14, 15].

Відомо, що вихованою є та особистість, яка у взаєминах із іншими діє не з якихось принук, а з власної волі. Т. Грибоедова акцентує увагу на тому, що моральність з’являється там, де є вільний усвідомлений вибір під власну відповідальність [63, 13]. Тому важливою умовою ефективної взаємодії старшого підлітка з іншими є його здатність до свідомої *регуляції своєї поведінки*. Школяр повинен пам’ятати, що його бажання, потреби, інтереси в

будь-який момент можуть перетнутися з інтересами, потребами, бажаннями інших людей, а тому, аби своїми діями і вчинками не завдавати неприємностей іншим, він повинен постійно контролювати власну поведінку, свідомо обирати моральні дії з урахуванням конкретних обставин ситуації взаємодії.

Виходячи із результатів аналізу психолого-педагогічних джерел [11; 91; 188; 201; 202; 220; 222], стверджуватимемо, що для старших підлітків характерне зростання ролі емоційно-вольового компонента, який пов'язаний із саморегуляцією емоцій, учинків, дій. Підлітки відчувають потребу керувати собою у складних життєвих ситуаціях, однак через недостатність знань і навичок міжособистісної взаємодії не завжди можуть її задовольнити. Так дослідження І. Гояна свідчать про те, що лише 46,0 % підлітків мають навички саморегуляції особистісної поведінки [61, 113], а тому виховання культури міжособистісних взаємин старших підлітків потребує формування у них регулятивних навичок.

Саморегуляція школярами власної поведінки пов'язана з волею. Вольовим процесам у регуляції особистістю своєї поведінки вагомого значення надає І. Бех. Учений підкреслює, що оволодіння власною моральною поведінкою можливе лише за умови перетворення його у вольовий процес. Психологічною основою моральної поведінки є моральна воля, яка розуміється як активність „Я”. Основою вольової дії є мотив, який завжди передуює вольовому акту. За своєю природою мотивація є пізнавально-емоційним утворенням. Стійкість моральної поведінки залежить від формування емоційно-вольових схем як певних способів відчуття і реагування, як прояв моральної волі. „Завдяки волі, – наголошує І. Бех, – відбувається співставлення основних моральних цінностей, що призводить до вибору певних способів поведінки” [11, 43].

Саме тому проблема формування культури міжособистісних взаємин передбачає виховання у старших підлітків здатності вільно керувати своєю поведінкою й учинками, контролювати власні емоційні стани і почування, інакше кажучи – пов'язана з необхідністю формування у школяра саморегулятивних умінь і навичок.

Саморегуляція поведінки – це свідомо активність індивіда, узгодження власних внутрішніх резервів з умовами зовнішнього середовища для досягнення значущої цілі [27, 64]. Відтак регулятивний компонент передбачає контроль підлітками власних дій, учинків, їх адекватність загальноприйнятій програмі поведінки, етичним принципам, правилам, нормам, які у процесі саморегулювання школярами власних дій виступають як еталони, взірці.

Складовою саморегуляції поведінки старшого підлітка є самооцінка – система уявлень індивіда про себе, оцінка своєї особистості, своїх якостей,

життєвих можливостей, ставлення до себе, самоаналіз, на основі яких він будує взаємини з іншими людьми [134, 52; 172, 130; 180; 202, 138]. Завдяки здатності до самооцінки старший підліток набуває спроможності осмислювати свої спонуки, прогнозувати наслідки власних дій, самостійно скеровувати і контролювати свою поведінку, виховувати й удосконалювати себе. Адекватна рівню домагань і реальним можливостям людини самооцінка, як зазначає Л. Орбан-Лембрик, сприяє правильному вибору тактик і форм поведінки в групі. За розбіжності рівня домагань і реальних можливостей (неадекватна самооцінка) підліток починає неправильно себе оцінювати, що зумовлює його неадекватну поведінку серед однолітків. Наслідком цього є емоційні зриви, надмірна тривожність, які негативно позначаються на взаєминах у групі [202, 137-138].

.....

Засобами розвитку саморегуляції поведінки у старших підлітків визначимо: вирішення завдань, пов'язаних із організацією життєдіяльності; обговорення і розв'язання проблем, які виникають у взаєминах; залучення школярів до вироблення правил, кодексів поведінки; розв'язання моральних задач, пошук розв'язків яких вимагає нетрадиційних підходів; створення ситуацій морального вибору з метою вироблення у підлітків навичок саморегуляції.

Зазначимо, що виділені компоненти у реальному виховному процесі виявляються у єдності й взаємодії, відображаючи тим самим сутність культури міжособистісних взаємин особистості.

Висновки до другого розділу

1. Психолого-педагогічна структура культури міжособистісних взаємин представлена органічно взаємопов'язаними і взаємозумовлюючими компонентами: когнітивним, який включає знання норм, правил міжособистісних взаємин, культури поведінки і спілкування; емоційно-мотиваційним, який характеризується комплексом моральних почуттів, емоцій, прагненням до їх позитивного прояву в міжособистісних взаєминах; дієво-практичним, який відображає ступінь сформованості у школярів умінь і навичок конструктивної міжособистісної взаємодії, й регулятивним, що включає переконання, оцінювання, ступінь розвитку в підлітків навичок саморегуляції й самоконтролю.

2. У результаті теоретичного аналізу виділено критерії й показники сформованості культури міжособистісних взаємин старших підлітків:

повнота, глибина осмислення і міцність знань (знання норм, цінностей взаємин; розуміння сутності поняття „культура взаємин”; знання про способи її виявлення у взаєминах; ступінь оперування моральними поняттями); зміст, спрямованість, стійкість мотивів; характер емоцій (усвідомлення необхідності втілення культури у щоденних взаєминах; прагнення до виявлення моральних дій у взаєминах; характер емоційного сприйняття суб’єктів взаємин; мотивація дій у ситуаціях взаємодії); ступінь розвитку вмінь і навичок поведінки, їх стійкість (дотримання загальноприйнятих правил поведінки у взаєминах з іншими; негативне ставлення до проявів антикультури у взаєминах інших; активність у налагодженні позитивних взаємин; наявність етичних аспектів поведінки у конфліктних ситуаціях взаємодії); ступінь розвитку саморегуляції й контролю поведінки (об’єктивне оцінювання себе, інших і ситуації; передбачення розвитку ситуації взаємин, наслідків поведінки; здатність робити свідомий етичний вибір на основі сформованих оцінних еталонів; саморегуляція емоцій, станів, почуттів, поведінки).

3. Відповідно до критеріїв і показників виділено чотири рівні сформованості культури міжособистісних взаємин старших підлітків: активно-творчий, рефлексивно-пасивний, ситуативний і негативно-активний.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Теоретичний аналіз наукових праць дозволив обґрунтувати основні шляхи й умови вдосконалення виховного процесу з формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків, визначити програму дослідно-експериментальної роботи, конкретизувати напрямки роботи.

На основі визначених критеріїв і показників з допомогою підібраних методик і методів діагностичного вивчення було встановлено рівні сформованості культури міжособистісних взаємин у школярів. Попри те, здійснений аналіз змісту виховної роботи у загальноосвітніх школах дозволив розкрити суперечності між актуальними потребами старших підлітків і реальним станом організації їх позаурочної діяльності, виявити недостатній рівень відповідної роботи з боку педагогів із розвитку культури міжособистісних взаємин школярів.

Програма формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків здійснювалася за кількома напрямками: цілеспрямована організація позаурочної діяльності старших підлітків із метою розширення їх моральних знань і накопичення досвіду етичної поведінки; організація методичної роботи з учителями задля підвищення їхньої компетентності щодо виховання культури взаємин старших підлітків; робота з батьками щодо розвитку їх педагогічної культури та з метою гуманізації взаємин із дітьми у сім'ї; підготовка майбутніх учителів до організації педагогічного процесу з формування культури міжособистісних взаємин у підлітковому середовищі.

У процесі дослідно-експериментальної роботи перевірялася розроблена нами модель організації позаурочної діяльності, структурними компонентами якої визначено: мету, завдання, принципи, зміст, види діяльності, форми й методи роботи, результат.

Для узагальнення результатів дослідження було здійснено порівняльну оцінку рівнів розвитку культури взаємин старших підлітків у експериментальних і контрольних групах, а також перевірено достовірність даних із допомогою статистичних критеріїв: λ -критерію Колмогорова-Смирнова та ϕ^* -кутового перетворення Фішера.

3.1. Аналіз стану виховання культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності

Усього констатувальним експериментом було охоплено 538 старших підлітків (з них – 125 школярів увійшло до експериментальних і 129 – до контрольних груп), 106 батьків, 47 учителів, 69 студентів. Дослідження здійснювалося з допомогою комплексу спеціально опрацьованих і адаптованих методів, зокрема: довготривалого спостереження за поведінкою учнів у взаєминах із іншими під час перерв, у процесі підготовки і проведення справ різного характеру, під час спільної діяльності, у ситуаціях, позбавлених контролю дорослих; анкетування, інтерв'ювання, бесід задля виявлення розуміння сутності поняття „культура взаємин”, його основних ознак, норм і правил взаємин, способів прояву культури у взаєминах із іншими, потреб і мотивів поведінки; методу узагальнених незалежних характеристик, за допомогою якого з'ясувався ступінь сформованості певних ознак, рис, проявів поведінки старших підлітків за оцінками вчителів, батьків, школярів; методу самооцінки; застосування ситуацій морального вибору й аналізу життєвих ситуацій; методу обробки й узагальнення отриманих даних.

Для визначення рівнів сформованості компонентів культури взаємин було визначено шкалу оцінки відповідей школярів: 4 – активно-творчий рівень сформованості; 3 – рефлексивно-пасивний; 2 – ситуативний, 1 або 0 – негативно-активний. Вивчення рівня сформованості когнітивного компонента здійснювалося з допомогою анкети „Культура взаємин” (див. додаток Д), бесід, письмових відповідей на питання щодо цінностей взаємин.

.....

Відсутність також спеціальної роботи у школі з розвитку взаємин батьків і підлітків (аналіз розділу „Робота з батьками” виховних планів класних керівників 8-9 класів вказує на відсутність спільних справ дітей і батьків, невизначення тематики батьківських зборів, невключення до змісту зустрічей із батьками бесід щодо особливостей особистісного розвитку дітей-підлітків, шляхів ефективного розв'язання проблем взаємин, зорієнтованість взаємодії вчителя із батьками на покращення успішності дитини) зумовлюють необхідність створення дієвої методики, спрямованої на підвищення рівня педагогічної культури батьків щодо виховання культури взаємин у своїх дітей.

Зважаючи на вище вказане, ми надаємо вагомого значення переорганізації позаурочної діяльності в напрямку розвитку особистості старшого підлітка, визнання його повноцінним суб'єктом, а не пасивним об'єктом виховання, створення умов для самореалізації, розвитку ініціативності, побудови процесу взаємодії на основі співпраці, співучасті, діалогу. Формування культури міжособистісних взаємин передбачає реальну оцінку, аналіз й урахування ситуацій взаємодії, які складаються у кожному конкретному підлітковому колективі, потребує активізації внутрішніх сил школяра, залучення його до цього процесу в ролі активного свідомого суб'єкта-творця власної етичної поведінки у взаєминах із іншими, а також об'єднання виховних впливів педагогів і батьків.

Узагальнення даних вивчення рівнів сформованості у старших підлітків культури міжособистісних взаємин та оцінка реального стану організації позаурочної діяльності школярів дозволили визначити цілі, завдання, підібрати зміст, форми, методи роботи в напрямку підвищення і зміцнення культури їхніх взаємин.

3.2. Розробка й упровадження моделі формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності як ефективної педагогічної умови виховного впливу на школярів

На основі теоретичної моделі змістової структури культури міжособистісних взаємин і результатів констатувального експерименту впродовж 2003-2005 років розроблено й апробовано програму формувального експерименту на базі Брусилівської загальноосвітньої школи I-III ступенів №2 імені Г. О. Готовчиця, Лазарівської загальноосвітньої школи-саду I-III ступенів Брусилівського району, гуманітарної гімназії № 23 м. Житомира, Краснопільської загальноосвітньої школи I-III ступенів імені В. Й. Развадовського Чуднівського району, Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Для проведення експерименту було розроблено експериментальну модель формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності, у створенні якої ми спиралися на концепції гуманістичного виховання (Л. Новикова, В. Сухомлинський), концепцію розвитку дитини у діяльності (О. Бодальов, Н. Щуркова), концепцію особистісно орієнтованого підходу (І. Бех, О. Кононко), концепцію системного підходу до виховання (М. Красовицький) [13; 22; 130; 194; 251; 285].

Центральним системоутворюючим компонентом даної моделі (див. рис. 2.4) є мета як ідеальний результат і рівень досягнення. Основна *мета*

діяльності педагога – формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків. Виходячи із мети, ми визначили основні *завдання* педагога щодо формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків:

– засвоєння школярами етичних знань, вироблення стійких навичок і звичок моральної поведінки, розвиток умінь конструктивної міжособистісної взаємодії з однолітками і дорослими;

– забезпечення сприятливого психологічного клімату в підлітковому колективі: розвиток самооцінки й навичок оцінки членів колективу, коригування взаємин;

– інтеграція зусиль батьків, учителів, школярів у забезпеченні сприятливих умов для розвитку культури міжособистісних взаємин старших підлітків.

Для розв’язання поставлених завдань ми послуговувалися *принципами* особистісно орієнтованого виховання, обґрунтованими академіком І. Бехом:

– принцип цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій – передбачає забезпечення таких соціальних умов, за яких вихованцем у взаєминах із дорослими засвоюються соціальні норми поведінки;

– принцип особистісно розвиваючого спілкування – вимагає розуміння, визнання і сприйняття особистості дитини як рівноправного партнера в умовах співпраці й відкидає маніпулятивний підхід до неї;

– принцип використання співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості – пов’язується із виробленням узагальненого емоційного ставлення до змісту ситуації, події, явища, яке регулює поведінку особистості;

.....

Висновки до третього розділу

Результати експериментальної роботи, яка здійснювалася згідно розробленої моделі формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності, дають підстави для наступних висновків:

1. У результаті констатувального експерименту було виявлено недостатній рівень сформованості у старших підлітків компонентів культури міжособистісних взаємин, що впливає на якість їх спілкування, знижує продуктивність їхньої діяльності. Школярам бракує моральних знань про норми, правила взаємин, у багатьох із них недостатньо розвинені навички саморегуляції емоцій, що виражається у неконтрольованих діях, учинках, не завжди коректних висловлюваннях; у них не досить сформовані вміння планувати й організовувати різні форми спілкування; вони не завжди здатні

уникати конфліктних ситуацій чи ефективно їх розв'язувати. У взаєминах із іншими переважає мотивація, яка визначається ситуацією, необов'язковістю дотримання культури взаємин із добре знайомими суб'єктами взаємин, із тими, хто викликає зневагу чи проявляє неповагу.

Аналіз виховної практики загальноосвітніх шкіл щодо процесу формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків засвідчує об'єктивну спрямованість виховання; залучення школярів до діяльності у репродуктивному статусі; відсутність цілеспрямованої роботи щодо виховання у них культури взаємин; переважання словесних методів виховання; невключеність частини школярів у спільну колективну діяльність; скерованість форм позаурочної діяльності на предметну діяльність, а не на взаємодію вихованців, їх співпрацю. Виявлені недоліки стали передумовою для спеціальної організації позаурочної діяльності, спрямованої на отримання школярами знань про сутність, способи прояву культури взаємин, вироблення відповідних почуттів, поглядів, переконань, практичного формування умінь, навичок, звичок поведінки, розвиток здібностей до прояву вольових зусиль щодо дотримання норм поведінки.

2. Вирішення завдань формувального експерименту передбачало насичення змісту позаурочної діяльності школярів соціально-корисними, ціннісно-орієнтованими видами діяльності, які сприяють кооперації, колективній співпраці, взаєморозумінню, налагоджують взаємодію вихованців, взаємопідтримку, сприяють їх самоствердженню, самореалізації, розвитку і саморозвитку їх особистісних позицій, а також включало організацію і проведення системи занять із педагогами та батьками. Упровадження факультативного курсу для старших підлітків „Культура взаємин”, етично-дискусійної студії, системи ігор етичного спрямування; організація різних видів спільної позаурочної діяльності школярів сприяли розвитку в них когнітивної сфери, виробленню позитивної мотивації, формуванню вмінь і навичок культури міжособистісних взаємин.

4. Заняття семінару-практикуму для педагогів „Оптимізація міжособистісних взаємин у підлітковому колективі” й педагогічного практикуму для батьків „Батьки і дитина: гармонізація взаємин” сприяли підвищенню у них педагогічних знань, виробленню вмінь організовувати взаємодію із дітьми старшого підліткового віку. Істотного значення при цьому надавалося формам і методам роботи, спрямованим на формування у педагогів і батьків практичного досвіду: взаємообмін думками, розв'язування педагогічних задач, виконання вправ, пошук оптимальних стратегій виховання дітей.

Проведені після завершення формувального експерименту вимірювання засвідчили ефективність розробленої нами методики та доцільність упровадження у позаурочну діяльність визначених форм і методів роботи.

ВИСНОВКИ

У роботі наведене теоретичне узагальнення й наукове вирішення актуальної проблеми формування у старших підлітків культури міжособистісних взаємин, що виявляється у розкритті змістово-методичних засад організації позаурочної діяльності дітей старшого підліткового віку як результативного засобу формування у них культури міжособистісних взаємин. Результати наукового пошуку підтвердили основні положення гіпотези та дали підстави для таких висновків.

1. Розвиток в Україні демократичних процесів актуалізує розробку проблеми виховання особистості, здатної до конструктивної, соціально позитивної поведінки у різноманітних соціальних контактах. Аналіз психолого-педагогічної літератури і вивчення сучасного стану виховання культури міжособистісних взаємин у загальноосвітніх навчальних закладах засвідчує об'єктивну потребу в розробці умов, змісту й засобів формування цього інтегрального утворення у школярів старшого підліткового віку. Основою для удосконалення взаємин старших підлітків, виявлення і розвитку їх індивідуальності, породження й утвердження почуття самоцінності, значущості, формування поважного ставлення до них однолітків є позаурочна діяльність.

Дослідження історичного аспекту проблеми вказало, що специфіка людського існування потребувала від людини дотримання етичних норм взаємодії, правил співжиття, прояву певних якостей, і засвідчило підпорядкованість змісту і характеру виховання культури взаємин дітей суспільно-політичним, соціально-економічним та організаційно-педагогічним чинникам розвитку суспільства: дотримання порядку і миру в общині у первісному суспільстві; культивування людинолюбства у дохристиянській культурі; дотримання у взаєминах християнських цінностей та виховання лицарської поведінки в епоху середньовіччя; побудова взаємин на основі поваги до людини в період Відродження; виховання якостей джентльмена та лицаря-козака в період буржуазних революцій та доби козаччини в Україні; проголошення свободи й рівності, гуманізму і добра в людських взаєминах у період боротьби за народність освіти (XIX ст.); християнське ставлення до людини та формування навичок соціальної взаємодії у шуканнях педагогів початку XX ст.; виховання гуманних взаємин у кінці XX ст.

2. Конкретизовано сутність і запропоновано визначення поняття „культура міжособистісних взаємин старших підлітків”. Його зміст тлумачиться як інтегральне утворення, що характеризує рівень засвоєння школярами моральних норм, цінностей, моделей поведінки, прийнятих у

суспільстві, та здатність органічно й послідовно втілювати їх у міжособистісній взаємодії. Обґрунтовано структуру культури міжособистісних взаємин старших підлітків, яка включає когнітивний, емоційно-мотиваційний, дієво-практичний і регулятивний компоненти, що перебувають у єдності, системності, утворюючи тим самим певну цілісність.

3. На основі аналізу теоретичних та методичних праць з'ясовано, що взаєминам старших підлітків із дорослими й однолітками властиві конфліктність, дисгармонійність, нестабільність, підвищена критичність, відсутність діалогічності та рівноправності, проблеми статусу, гендерної взаємодії, використання негативних форм самоствердження, що пов'язані із недостатнім рівнем сформованості у школярів культури міжособистісних взаємин, недосконалою організацією їх позаурочної діяльності, яка є засобом і сферою самоствердження, самореалізації вихованців, задоволення їхніх інтересів, розвитку можливостей і здібностей.

4. Відповідно до структури культури міжособистісних взаємин старших підлітків розроблено критерії виявлення її компонентів, виділено чотири рівні її сформованості (активно-творчий, рефлексивно-пасивний, ситуативний і негативно-активний) й виявлено підліткові групи, які відповідають узагальненим характеристикам кожного рівня. За результатами констатувального експерименту, 53,6 % школярів мали ситуативний і негативно-активний рівні сформованості культури взаємин, що пояснюється недостатнім розвитком у них навичок саморегуляції емоцій, дій, учинків, невмінням обирати позитивні форми спілкування із однолітками, уникати конфліктних ситуацій чи ефективно їх розв'язувати.

5. Розроблено, теоретично обґрунтовано й практично перевірено модель формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності, структурні компоненти якої (мета, завдання, принципи, зміст, види позаурочної діяльності, форми, методи, результати роботи) характеризуються цілісністю, взаємозв'язком, взаємодією, скерованістю на розв'язання проблеми формування у старших підлітків культури міжособистісних взаємин. Запропонована модель містить систему форм та методів, які спрямовані на реалізацію соціально цінних потреб особистості школяра (задоволення потреби у спілкуванні, взаємодії, розкриття кожним вихованцем своїх можливостей, здібностей), здійснюють комплексний вплив на когнітивну, емоційно-мотиваційну, дієво-практичну й регулятивну сфери особистості підлітка та передбачають теоретико-методичну і практичну підготовку вчителів і батьків.

Розроблена експериментальна модель забезпечила зростання культури взаємин старших підлітків, сприяла позитивним змінам у свідомості й поведінці школярів, розвитку в них навичок творчої конструктивної міжособистісної взаємодії, що підтверджено результатами формувального експерименту. Зафіксовано динаміку збільшення кількості старших підлітків експериментальних груп із активно-творчим рівнем сформованості культури взаємин з 16,0 % до 30,4 %, з рефлексивно-пасивним рівнем – з 30,4 % до 41,6 % та зниження чисельності учнів із ситуативним і негативно-активним рівнями сформованості відповідно з 35,2 % до 21,6 % та з 18,4 % до 6,4 %. У контрольних групах істотних кількісних і якісних змін не відбулося.

б. Підготовлено й упроваджено в практику роботи загальноосвітніх навчальних закладів методичні рекомендації для вчителів, зокрема щодо використання у позаурочній діяльності таких форм роботи, як факультативний курс „Культура взаємин”, Клуб журналістів школи, етично-дискусійна студія, система ділових ігор етичного спрямування, різні форми співпраці батьків і дітей, що сприяли розвитку когнітивної сфери старших підлітків, виробленню у них позитивної мотивації, формуванню вмінь і навичок конструктивної взаємодії, саморегуляції, самоконтролю поведінки у взаєминах із іншими. Створено методичні посібники для вчителів і студентів „Розвиток культури взаємин у старших підлітків”, „Підготовка майбутніх учителів до формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків”, „Батьки і підлітки: гармонізація взаємин”.

Проведене дослідження не вичерпує багатогранності теоретичних і практичних пошуків розв'язання проблеми. Подальшої розробки потребує удосконалення у сьогоденні системи форм, методів і засобів позаурочної виховної діяльності; дослідження проблеми виховання у позаурочній діяльності культури взаємин учнів різних вікових груп. Потребує також вивчення підготовка вчителів до формування культури взаємин школярів, проблема гармонізації взаємин батьків і дітей підліткового віку.

Наукове видання

МИРОНЧУК Наталія Миколаївна

**КУЛЬТУРА МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН
СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ:
ТЕОРЕТИЧНІ Й МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ**

Монографія

Надруковано з оригінал-макета автора

Підписано до друку 09.11.10. Формат 60x90/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.

Ум. друк. арк. 11.0. Обл. вид. арк. 10.5. Наклад 300. Зам. 227.

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua